

УДК 81'25

НАВИЩО ПЕРЕКЛАДАЧЕВІ ТЕОРІЯ?

Радчук В. Д.

У статті розглядаються складні стосунки між теорією та практикою перекладу, що склалися в Україні відтоді, як професійний переклад запровадили у вищій освіті.

Ключові слова: переклад, практика, теорія, фах, досвід, творчість, школа.

В статье рассматриваются сложные отношения между теорией и практикой перевода, сложившиеся в Украине со времен, когда профессиональный перевод пришел в вузы.

Ключевые слова: перевод, практика, теория, специальность, опыт, творчество, школа.

The article highlights some snags in the marriage between the theory and practice of translation that have sprung up in Ukraine since professional translation was introduced in higher education.

Key words: translation, practice, theory, profession, experience, creativity, school.

Чи потрібна перекладачеві теорія? Здавалося б, це питання риторичне, бо хіба можна сумніватися, коли теорію фаху викладають студентам-перекладачам у понад сотні університетів України? Цей фах, що до 1991 року був у нас лише в двох університетах (ім. Т. Шевченка в Києві та ім. В. Каразіна в Харкові), а 2012 року відзначив свій півстолітній ювілей, швидко набув популярності в роки незалежності України і вже має поважну традицію викладання [13]. А тим часом самі теоретики перекладацької справи доволі рідко говорять про те, що дає і що могла б дати перекладачам теорія. І яка саме, бо теорій перекладу багато: загальних, галузевих, жанрових, артільних, особистих, фактологічних, дедуктивних, лінгвістичних, культурологічних, герменевтичних тощо.

Цікава й та обставина, що чимало практиків перекладу відхрещується від теорії. Серед них і маститі майстри, які досягли професіоналізму самотужки, від досвідченого наставника чи завдяки школі наставництва, яка, за великим рахунком, лише в останні роки 20 перейшла під крило університетів, та й то не цілком, а раніше існувала в основному по редакціях видавництва, у бюро перекладів, у вузьких технічних і письменницьких колах та ще в інтелігентських родинях, де переклад, за прикладом Олени Пчілки і її талановитих дітей, служив – це треба підкреслити – багатоцільовим загальноосвітнім знаряддям.

Користь перекладу для розумового розвитку людини важко переоцінити. Його віддавна використовують у середній та вищій школі для навчання мов – як іноземних, так і рідної. Але донині в жодній освітній програмі і в жодному підручнику з мови не стоїть питання про теорію перекладу, щоб дати хоча б елементарне поняття про природу, різновиди та творчі секрети цієї праці. На те доволі здорового глузду, – вважає офіційна освітня доктрина, – теорія тут ні до чого. Виходить дивний каламбур, бо завдань з перекладу по підручниках чимало, а в чім полягає завдання самого перекладу – залишається нез'ясованим і незрозумілим навіть для вчителя. Поняття перекладу вкрай примітивізується. Вчитель у кращому разі на око перевіряє в учня відповідність тексту текстові, і то за словником, бо іншої мірки чи критерію і не уявляє, а в гіршому – зіставляє окремі слова або вирвані з контексту і пронумеровані речення вправи. Внаслідок цього шкільний буквалізм так в'ївся у свідомість цілих поколінь, що давно пора говорити про його соціальні наслідки. Адже буквалізм – ознака недорозвиненої, інфантильної свідомості, а ще й деяких душевних хвороб, як-от шизофренії, він також є показником нерішучості, відмови від відповідальності, симптомом нездатності до прийняття дерзновенних творчих рішень. Це діагноз для цілої нації, який цілком узгоджується із вченням В. фон Гумбольдта та О. Потебні про мову і колом інтересів сучасних психо- та соціолінгвістики.

Крайнощі сходяться. Як не крути, здоровий глузд ніяк не обходиться без досвіду, який практика узагальнює в систему переконань стихійно поза наукою, бо ж без поняття про діло нема й діла. Наука в цілому – не панацея від хиб у перекладі. Серед “наукових” теорій так само є хибні та шкідливі, у тім числі й буквалістські.

Утім, чи завжди шкодить ділу відсутність теорії? Чим міряти... ні, не стратегію чи метод, а натхнення перекладача, його рушійне освячення? Наскільки свідомим є процес перекладу, щоб докладати до нього ще й теорію? Або спитаймо себе так: наскільки застосовною до перекладу є кантівська засада “*von Kennen zum Können*” – від знання до вміння? Зрештою, що таке теорія? Схематична модель чи система доведень? Творче кредо чи нормативна база? І чи годен зацікавити цех своєю теорією той, хто сам нічого путнього не переклав? Чи не плутаємося ми тут у поняттях? Очевидно, що в ремеслі, яке стає дедалі більш масовим, склався цілий комплекс проблем, які треба конче розв’язати, а найперше – сформулювати і висвітлити.

На цім слові скептик зразу заперечить: а хіба усвідомити драму суперечностей у предметі означає розв’язати проблему? У той чи інший спосіб проблема й сама любісінько розв’яжеться – без гальмівного для неї теоретизування. Він наведе тезу Геґеля з “Науки логіки” до про те, що знання логіки так нам допомагає думати, як знання фізіології – перетравлювати їжу [24, с. 13]. А ще й розповість притчу про стоногу, яку вбили запитанням, як вона примудряється переставляти зразу стільки ніг. Білолаха сконала, бо так задумалася, що не змогла зрушити з місця.

Гаразд, скаже далі скептик, школа скорочує шлях набуття досвіду. Але гарною вправою – не мудруванням. Діло саме за себе говорить. Гарна праця сама себе хвалить, а недоліки халтури теж не сховаєш. Деякі – аж кричать з неї самої. Чи допоможуть синхроністиві якісь розумування про семантичну модель, трансформаційний аналіз, техніку перевираження, парування світовідчуттів, коли йому про те й думати ніколи, бо треба слідкувати за тим, куди хилить промовець? Коли редактор править перекладачеві текст, той сам відчуває, без зайвих пояснень, спираючись лише на смак та інтуїцію, що йде на користь, а що на шкоду. Хоч би як збігалися погляди перекладачів на предмет своїх зусиль, їхні переклади, – якщо, звичайно, роблять їх люди творчі, а не ремісники, – все одно цілком не збігаються. Спільність підходу не виключає множинності тлумачень. Тому тандеми у мистецтві перекладу – неабияка рідкість. Погодити версії тлумачень гуртові творчих особистостей вельми непросто, навіть якщо всі вчилися в одного наставника і засвоїли теорію з тих самих джерел. Та й чи є сенс у такому погодженні?

А найцікавіше те, що ми безпомилково впізнаємо майстра, хай би й були незгодні з багатьма його прочитаннями джерел або навіть наважилися оспорювати його версії власними. М. Лукаш не був кандидатом у множину філологічних наук чи кандидатом від неї, зате фразеологію його перекладів зібрано у безпрецедентному словнику [22]. І. Франко, М. Рильський, М. Зеров, Г. Кочур чимало міркували над мистецтвом перекладу і полишили нам у статтях про нього, за одностайною фаховою оцінкою, доволі струнке уявлення. Але свої власні творчі злети в перекладі класики перекладу віддавали на суд читача і критики майже беззастережно, а свої чернетки як документи поступу творчої думки і засад праці, безжально нищили.

Тим часом за цими фактами стоять два дуже істотних моменти. По-перше, переклад завжди є правдивішим свідченням поглядів перекладача, ніж його найщиріший творчий маніфест. П. Грабовський, як показала студія його перекладів з Р. Бернза [15], проголосив щонайменше три різні перекладацькі платформи, а на практиці не дотримувався сповна жодної, діючи ситуативно у межах кожного твору. По-друге, чернетка майстра для теорії праці не менш важлива, ніж готовий переклад, адже наслідок зусиль не вичерпує суті явища. Стиглий плід дає лише загальну ідею зародку і всього процесу визрівання, хоча на ньому можуть бути і значущі сліди його історії. Ще категоричніше обстоював потребу заглиблюватися в генезу явищ Геґель. “Голий результат, – писав філософ, – це труп, який залишив по собі тенденцію” [7, с. 2].

У кінці 90-х років науковий журнал “Теорія і практика перекладу”, що виходив при Київському університеті ім. Т. Шевченка, оприлюднив статті-відповіді 10 відомих діячів галузі на нашу з Л. Любеновим анкету про критику перекладу. В одному з пунктів анкети ми цікавилися тим, розробки яких аспектів теорії потребує критика. Само собою, це питання зачіпало і практику, тим більше що першим читачем і критиком перекладу виступає сам перекладач.

А. Федоров виокремив один аспект – “випрацювання засад максимально об’єктивного аналізу достоїнств перекладу, його позитивної оцінки” [19, с. 78]. Л. Аннінський найголовнішим назвав “розробку національних аспектів духовності” [3, с. 88]. В. Мікушевич запропонував здолати забобон, за яким точність у перекладі суперечить поетичності [11, с. 91]. П. Топер акцентував три проблеми: “аксіологія перекладу, поняття творчої індивідуальності перекладача, вплив на творчу практику білінгвізму” [18, с. 31]. М. Габлевич накреслила цілу програму, де ключовими виступали такі поняття: стиль, його розмаїття, каталектика і система римування, мова діалогів, власні імена, образний потенціал слова [6, с. 98–100].

Але показова й ухильна реакція інших респондентів. К. Амбрасас-Саснава відзначив: “Добре б критиці було скористатися бодай тим з теорії, що вже є” [2, с. 83]. М. Новикова ще й порадила: нехай критика припинить побоїща, опанує культуру полеміки та багатоголосся, тоді й виявить цікаве в теорії [12, с. 44]. С. Флорін зауважив: аніж теоретизувати, краще відкріймо “зелену вулицю” самій критиці [21, с. 46]. Ю. Абизов не поклав на теорію жодних надій і відмежувався заявою: нехай теоретики самі вирішують, що їм робити, – “кожний сам собі наставник” [1, с. 35]. Г. Бельгер наголосив, що “нині практика перекладу стоїть помітно вище від його загальних теоретичних постулатів” [4, с. 40].

Як бачимо, бадьорого ентузіазму в горизонтах очікування не надто багато. Кожен вкладає свій зміст і в поняття теорії. До речі, “Словник української мови” і похідний від нього “ВТССУМ” дають аж п’ять значень слова “теорія” [17, с. 75–76; 5, с. 1441], “Словник іншомовних слів” за редакцією Л. Пустовіт – чотири, але ці значення й тут не надто чітко розрізнено [16, с. 885]. “Філософський словник”, зрозуміла річ, протиставляє теорію практиці і розширює поняття до цілої типології теорій, яка практиці осмислення перекладу навряд чи допоможе [20, с. 519–520]. “Теорія, мій друже, сіра – лиш дерево життя зелене”, – казав у “Фаусті” ґетевський Мефістофель.

1992 року в тому ж таки журналі з’явилася разом з відповіддю Г. Кочура анкета для перекладачів, яку склала під керівництвом професора Ю. Жлуктенка група членів редколегії. Було там і таке запитання: “Чи цікавитеся ви теорією перекладу? Читаєте перекладознавчі студії?” Що саме Г. Кочур читає, збирає, радить іншим почитати – усі добре знали. Але спробуймо зрозуміти настрої подвизника перекладу: “Дуже розсунулись межі перекладознавства, різноманітною стала тематика, дискусії інколи набувають форми таких суперечок, у яких істина не народжується, а ненароджена потопає в словесних хитросплетіннях” [9, с. 178].

Назва збірника “Теорія і практика перекладу” помножена нині у багатьох посібниках, в університетських програмах і в назвах кафедр. Так називалася і книжка О. Фінкеля, що вийшла у Харкові 1929 року. У передмові до перевидання її 2007 року відзначалося [14, с. 10–12], що ні О. Фінкель, ні редколегія збірника “ТПП” теорією не обмежувалися, а ставили теорію поруч з історією, критикою і методикою. У журналі були й відповідні рубрики.

Нам таки треба навести лад у цих поняттях. Бо коли студентів на іспиті з теорії перекладу пропонують питання на знання міжмовних еквівалентів або технічних прийомів – на взір “способи перекладу герундія” “засоби передачі пасивного стану”, “переклад фразеології” чи навіть “переклад безеквівалентної лексики”, – то де тут теорія, в чім вона полягає і яку суть розкриває? Чому тоді не включено в таку теорію, скажімо, увесь англо-український словник?

Чи не краще розглядати теорію перекладу як професійну свідомість? Як творче кредо, без якого неможлива майстерність? Як знання законів, за якими існує предмет? Як систему доказових пояснень природи міжмовного пересотворення? Творчий продукт завжди позначений думкою творця. Переклад, за

К. Чуковським, – це автопортрет перекладача. У добу радянської цензури, коли забороняли згадувати в друзі імена багатьох українських майстрів перекладу, їхні кращі праці задля порятунку від шухляди і впровадження в читацьку культуру нерідко підписували друзі. Таку вимушену практику не вважали за плагіат у творчому колі, де всі знали, чий це переклад, а головне – бачили в ньому печать особистості, почерк, яким розписався опальний дисидент, систему роботи, яка говорить сама за себе.

Цікавий випадок стався вже в 1996 році з А. Перепадею. Фонд “Відродження” шукав тоді перекладачів для здійснення програми своїх видань і роздав охочим тексти для творчих проб, які мала оцінити комісія на підставі аналітичних рецензій. Так до моїх рук потрапив переклад уривка книжки А. де Токвіля “Демократія в Америці”, поданий ніби А. Перепадею. Перше ж ознайомлення з пробою не полишило сумнівів у тім, що вона ніяк не могла належати А. Перепаді. То був шкільний переклад з масою помилок, не позначений ані єдністю стилю, ані його яскравістю, ані системністю в методі. Зустрівши п. Анатоля на вулиці, я здивовано спитав: “Як могло Ваше ім’я заблукати під такий учнівський переклад? Ви ж бо ніяк не могли придумати *Південне море*, бо добре знаєте, що *la mer du Sud* – це Тихий океан”. Зазвичай при випадкових здібанках ми обмінювалися цікавими новинами, але тут майстер заметушився і кудись поспішив, ошелешивши мене словами: “Та то мій переклад!” Що було робити? Довелося засісти за розлогий аналіз помилок, щоб спростувати ту його заяву. Відгук на пробу переконував, що учень М. Лукаша є визнаним віртуозом слова і має свою манеру перекладати, яку легко впізнають колеги по перу. Наголошувалося, що йому властиві заглибленість в оригінал, надзвичайне багатство лексики, її невимушеність і ясність, природність морфології, синтаксична розкутість, оживлення призабутих слів і діалектизмів, відсвіження значень, використання так званих лукашизмів, а також стислість і смисломісткість вираження при всій перейнятості стилем автора. А головне – що метод А. Перепаді є продуманим і послідовним, у чому переконує вся вервечка його тлумачень класики, від “Маленького принца” А. де Сент-Екзюпері до “Дон-Кіхота” Сервантеса, доперекладеного ним після смерті М. Лукаша. Нічого того не було у пробі – і книжка де Токвіля вийшла у перекладі Г. Філіпчука. Та був ще один щемний момент 1998 року, коли А. Перепадя розслабився на фуршеті після вечора до 60-ліття В. Житника і таки признався автору цих рядків, що у творчому цейтноті подав до “Відродження”, не перевіривши, відчипну вправу свого сина. Як мовиться, від себе нікуди не втечеш. Теорію – чи брак її – завжди можна вичитати в тексті перекладу.

Як перекладача мене часто не влаштовує в наших теоріях їхня модальна логіка. Надто – коли живий організм тексту знекровлюється до мертвого скелета, а за науку видається всезнайська напутливність, що їй там взагалі не місце. Буває, тільки й чуєш: “Перекладачу, роби так. Перекладачу, роби сяк. Перекладач повинен уміти те і не повинен чинити того. Правильний переклад – ось такий, а решта – хибні” і подібне. А чому вдається переклад, що насправді робить перекладач, хоч би і в поганих перекладах, які теж бувають варті уваги, – залишається загадкою.

Поважніші теорії, звичайно, іноді слабують на якусь майже необережну тезу. Та з нею може полемізувати не лише теоретик, а й практик – ділом. Цю засаду ілюструє приклад теорії рівнів еквівалентності, де В. Комісаров виділив п’ять рівнів: 1) мовних знаків (слів), 2) висловлювання, 3) структури повідомлення, 4) опису ситуації, 5) мети комунікації. Насторожує таке твердження лінгвіста: “Еквівалентність перекладу полягає у максимальній ідентичності всіх рівнів змісту тексту оригіналу і перекладу”. І далі: “Кінцева мета перекладу полягає в установленні максимальної еквівалентності на кожному рівні” [8, с. 75 і 76]. Як на наш розсуд, тут вже йдеться про припасування мови до мови, а не про передачу сенсу (того, що в думці) як функції значення (того, що в мові). Слабо прихованій вимозі В. Комісарова цілком відповідає переклад Я. Сенчишин поезії В. Шимборської “Trzy słowa najdziwniejsze” – “Три найдивніші слова” [23, с. 156–157]:

***Kiedy wymawiam słowo Przyszłość,
pierwsza sylaba odchodzi już do przeszłości.
Kiedy wymawiam słowo Cisza,***

niszcę ją.

***Kiedy wymawiam słowo Nic,
stwarzam coś, co nie mieści się w żadnym niebycie.***

*Коли вимовляю слово Майбутнє, перший склад
відходить уже до минулого.*

*Коли вимовляю слово Тиша,
нищу її.*

*Коли вимовляю слово Ніщо,
створюю щось таке, що не вміщується у жодному небутті.*

Годі навіть братися судити, гарний це переклад чи поганий. Та варто зауважити, що за ним добре було би вивчати польську мову і що решта тлумачень у книжці, звідки його взято, так само дослівна. Але ж цей короткий твір можна перекласти й інакше – всупереч настанові В. Комісарова. Ось дві пропозиції:

Три предивні слова

Кажу “прийдешнє”, а півслова вже пішло в минуле.

Кажу “тиша” – і тим жону її геть.

Кажу “ніщо” – і словом творю буття.

Три найдивовижніші слова

Вимовиш “Грядуще”, а півслова вже в минувшині.

Вимовиш “Тиша”, а вона пропадає.

Вимовиш “Ніщо”, а постає таке, що ніяк не вкладеш у небуття.

То хіба це не переклади? Чим вони гірші від версії Я. Сенчишин? І як би ми перекладали, коли б мова першотвору була арабська чи японська?

Практика відчуває, що вимірам перекладу завжди чогось бракує. Лекційним типологіям, що ставлять авторизований переклад поруч з машинним, а вільний, точний, адекватний та автентичний поруч із завіреним та інтерпретацією [10, с. 22–25], – то й елементарної логіки у грі термінами. Теоретики чимало говорять про адекватність перекладу – проблему гостру і вічну, що її розв’язанню не видно кінця. Але майже ніколи – про гігієну творчості, про градації в опірності матеріалів, про швидкість праці, а надто про темпи росту майстра. Параметр швидкості фігурує хіба що стосовно усного перекладу. Але ж спритні й вайлуваті тлумачі є навіть у поезії.

Як практикові, який викладає фаховий переклад четвертий десяток літ, мені іноді дуже хочеться похвалити студента за вдалу творчу знахідку, щоб і всю групу налаштувати на стан дерзновенного пошуку і творчих перемог, на реєстр тієї одержимості мистецтвом перевираження, що була властива М. Лукашеві, який прочісував національно самобутні обшири світової літературної класики, щоб знайти там найважчі і найтрудніші для перекладу твори і такі з ними впоратися, вкорінивши їх в українську народну мовну свідомість, а тим самим і самому вирости у своїй протейчній віртуозності. Треба і вчити на міцних горішках, ставити високі планки учням, бо ніхто з них не знає, на що здатний, доки не випробує себе ділом. Але похвалити учня, удостоїти його творчий злет путівкою до портфеля Г. Кочура (є в методиці такий термін), дати решті учнів взірець для наслідування – означає розібрати логіку перекладацького розв’язку і мотиви, що стоять за ним, отже – зав’язнути в деталях аналізу, пожертвувати самою вправою заради розбору. Тому обговорювати доводиться лише явища найбільш типові і характерні, балансує між повнотою аналізу і тим, до чого прямо зобов’язує назва дисципліни – “практика перекладу”. Свята практика сама виправляє чимало дрібних помилок, полишених без коментаря. Їх природно витісняють здобутки, які стають алгоритмом праці, входять у плоть і кров. Тоді й на них не варто зупиняти увагу, адже фронт проблем та досягнень має швидко посуватися вперед. Час не жде, у розкладі перекладу мало!

Не забуваймо, що норма на фірмі – кілька сторінок писемного перекладу щодня, а в університеті студент перекладає такий обсяг за тиждень. Щоб не зірвати якийсь форум, кінофестиваль, тур переговорів чи спортивних змагань, усний тлумач має передати всі нюанси думок десятків людей різної вдачі –

стільки не наговориш в аудиторії і за семестр. Звичайно, завантаженість роботою не конче переходить в її якість – на те і вища школа, щоб вигранити навички до рівня певних вимог.

Обговорення навчальних спроб – річ конче необхідна на занятті з перекладу, бо саме завдяки критичному розбору варіантів тлумачення у живому порівнянні смаків та обдарувань, а не з посібників, у студента випрацюються професійні переконання. Але найдоскіпливіший аналіз версій перекладу разом з найрозважливішими доводами на користь тих чи інших прийомів та способів розв'язку не замінить завзяття та екстазу самої творчості, натхненного синтезу, напруження і осяянь над матеріалом, зрештою благодатної втоми від тренування. Одне слово, умінь набувають не так від знання, як від зусилля, хай і на основі знань – знань про матеріал, про призначення продукту праці тощо. Мало того, ті знання студент має бути навчений знаходити і виробляти сам, бо ніхто не відає, за яких умов йому доведеться працювати років через 20. Наставник лиш по ходу вишколу дає знання й орієнтує серед книжок. Зрештою, для цього є бібліотеки й Інтернет. Основне завдання університету двокриле – вчити думати і виховувати совість народу – інтелігенцію.

Література

1. Абызов Ю. И. Рецензия – хлеб насущный критики // Теория и практика перевода. – № 15, – Киев: Вища школа, 1988. – С. 33–35.
2. Амбрасас-Саснава К. И. Лелеять переводчика // Теория і практика перекладу. – № 16, – Київ: Вища школа, 1989. – С. 80–84.
3. Аннинский Л. А. Выявлять взаимодействие национально-духовных космосов // Теория і практика перекладу. – № 16, – Київ: Вища школа, 1989. – С. 84–86.
4. Бельгер Г. К. С пользой осмыслять опыт переводчиков // Теория и практика перевода. – № 15, – Киев: Вища школа, 1988. – С. 35–41.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
6. Габлевич М. Б. Більше вимогливості // Теория і практика перекладу. – № 16, – Київ: Вища школа, 1989. – С. 92–102.
7. Гегель. Феноменология духа / Пер. Г. Шпета // Сочинения в 15 томах. – Т. IV. Система наук. – Ч. 1. – Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1959. – 440 с.
8. Комиссаров В. Н. Слово о переводе: Очерк лингвистического учения о переводе. – Москва: Международные отношения, 1973. – 216 с.
9. Кочур Г. П. Відповіді на запитання анкети // Теория і практика перекладу. – № 18, – Київ: Вища школа, 1989. – С. 171–189.
10. Лекційний курс “Вступ до перекладознавства” для студентів I курсу [Електронний ресурс] / Уклад канд. пед. наук доц. Лазаренко Л. М. – Маріуполь: Приазовський держ. тех. ун-т, 2004. – 59 с. – Режим доступу: <http://samoylyk.net/pub/books/English/IYIP/kl/2.doc>
11. Микушевич В. Б. Вечное осмысление культуры // Теория і практика перекладу. – № 16, – Київ: Вища школа, 1989. – С. 86–91.
12. Новикова М. А. Ставить проблемы, учиться обсуждать // Теория и практика перевода. – № 15, – Киев: Вища школа, 1988. – С. 41–44.
13. Радчук В. Держава Тлумачів // Світ мови: поетика текстових структур: Наук. збірник на пошану проф. А. Мойсієнка / За ред. М. Зимомрі. – Київ; Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 393–411.
14. Радчук В. Яка теорія допоможе практиці? Передмова // О. М. Фінкель – забутий теоретик українського перекладознавства: Збірка вибр. праць. – Вінниця: Нова книга, 2007, с. 10–33.
15. Радчук О. В. Відображення поетичного світобачення Роберта Бернза в українських перекладах: Дисертація... канд. філол. наук.: Спец. 10.02.16 – “Перекладознавство”. – Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 262 с.
16. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень. / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – Київ: Довіра, 2000. – 1018 с.
17. Словник української мови: В 11 томах. – Т. 10. Т – Ф. – Київ: Наукова думка, 1979. – 658 с.
18. Топер П. М. О переводческой критике // Теория и практика перевода. – № 15, – Киев: Вища школа, 1988. – С. 26–33.

19. Федоров А. В. Ценишь мастерство // Теория і практика перекладу. – № 16. – Київ: Вища школа, 1989. – С. 74–80.
20. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – Київ: АН УРСР, Голов. ред. УРЕ, 1973. – 600 с.
21. Флорин С. П. Помогать переводчику и читателю // Теория и практика перевода. – № 15, – Киев: Вища школа, 1988. – С. 45–47.
22. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – Київ: Довіра, 2002. – 735 с.
23. Шимборська В. Вибрані поезії та есеї / Пер. з польської Я. Сенчишин. – Львів: Літопис, 2001. – 224 с.
24. Hegel G. W. F. Wissenschaft der Logik. – Band 1, Buch 1. – Leipzig, 1965.